

А. Л. К а з а к о в

(К и ї в)

ЛІТОПИСНА «СІВЕРА» І ЛІТОПИСНІ МІСТА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

В IX ст. на заселеній сіверянами території Середнього Подесення виникають племінні центри, що мали характерну міську структуру. В статті характеризуються найбільш крупні з них — Радичів, Любеч, Новгород-Сіверський, Седнів і Чернігів.

К л ю ч о в і с л о в а: Чернігово-Сіверщина, сіверянські племена, дитинець, посад, поділ, окольний город, некрополь, курганна група, роменський посуд, ліпний посуд, ранньогончарний посуд.

На теренах VIII—IX ст. Чернігово-Сіверщина являла собою досить цікаве в етнокультурному плані явище. Південно-східна її частина була своєрідною контактною зоною, де співіснували різноманітні елементи, включаючи кочовиків.

Зовсім інша ситуація простежується в її північній частині, зокрема в басейні середньої течії Десни. Починаючи з VIII ст. ця територія опиняється в сфері культурного панування сіверянських племен. Це досить потужне східнослов'янське угруповання швидко розповсюджувалось по всій зазначеній території.

У другій половині VIII ст., як і в усій Східній Європі, відбуваються певні зміни в господарському укладі сіверянських племен. Вони пов'язані з формуванням класових та товарно-грошових відносин, а фактично з генезисом феодалізму. У сіверянському середовищі виділяється своя родоплемінна знать.

З іншого боку, сіверяни швидко потрапляють під протекторат Хазарського каганату, оскільки там процес становлення класового суспільства відбувся дещо раніше. Останнє, певною мірою пов'язане з античною спадщиною, яку мали деякі народи, що увійшли до складу Хазарського каганату. Однак, як уявляється, цей вплив, особливо на останніх стадіях існування

каганату, був досить умовним. Так чи інакше, між сіверянами та хазарами стосунки розвивались впродовж тривалого часу, і, скоріше за все, вони мали відносно цивілізований характер. У всякому разі, забігаючи вперед, звернемо увагу на те, що саме на Чернігівщині, після остаточного падіння Хазарського каганату, оселяються окремі вихідці з нього, котрі заснували ряд населених пунктів з відповідною назвою — Біла Вежа, Козарки, Козаровичі. І це зазначимо, не викликає заперечень з боку місцевого населення, яке дозволяє їм жити поруч.

На рубежі VIII — IX ст. сіверяни мешкають, головним чином, родоплемінними центрами. То були фортеці, що вже в IX ст. мали характерну міську структуру, причому як у топографічному, так і соціальному відношенні — дитинець + посад. Деякі з них були центрами розвинутої сільської етнічної інфраструктури, а інші навпаки, виникали на незаселеній території та зовсім не мали відповідного культурного оточення. Вивчення таких родоплемінних організмів дозволяє нам дійти висновку, що немає жодних причин вважати ці центри якимись недорозвинутими протоміськими осередками, а не повноцінними містами. У всякому разі їх наявність у Середньому Подесенні та Посейм'ї, а також їх єдиний етнокультурний вигляд, говорять про те, що IX ст. у сіверян вже окреслилась своя етнічна територія. Саме тут, у басейні Середньої течії Десни, відбувається кристалізація сіверянської спільності, і саме тут формуються найбільші родоплемінні центри, котрі потім перетворюються на міста Чернігово-Сіверської землі.

Одним з найдавніших сіверянських центрів регіону був Радичів (корінь «рад» — трансформація від давньоруського «род»). Нажаль міс-

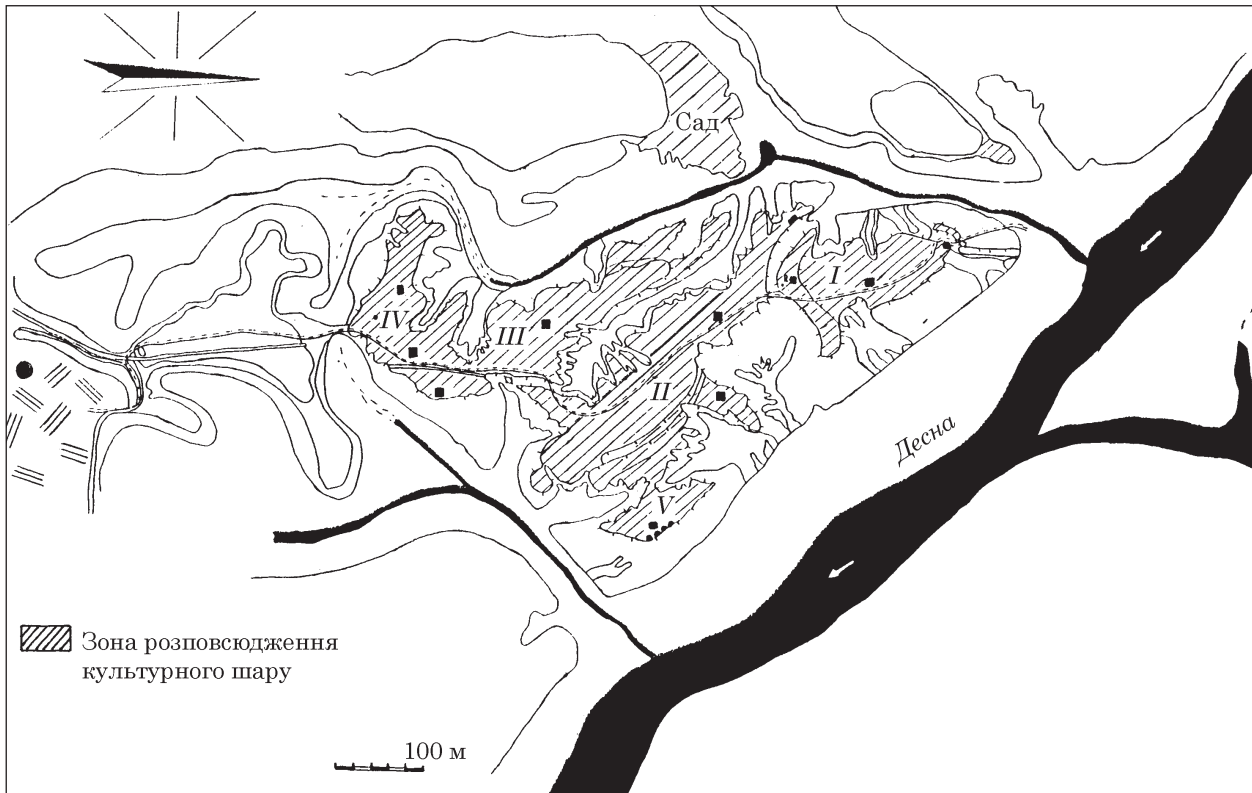

Рис. 1. Стародавній Радичів: I — дитинець; II—IV — посади; V — могильник

то не згадується в писемних джерелах. Воно розташоване на правому високому корінному березі Десни, навпроти озера Хотинського, що власне є лівою притокою Десни. У свою чергу, в озеро впадає розгалужена система невеликих річок, які, судячи з рельєфу сучасної місцевості, в давнину мали значні розміри. Таким чином, Радичів замикав і контролював не тільки Десну нижче Новгород-Сіверського, але й обширний вододіл.

Цей досить значний за розмірами (понад 16 га) сіверянський центр мав не просту топографічну структуру та складався з п'яти плато, які поєднувались між собою. З усіх боків місто оточували глибокі природні яри, по дну яких протікали невеликі річки і ручаї, що впадали в Десну (рис. 1).

Дитинець розташований безпосередньо понад Десною. Частина його постраждала від ерозії ґрунту. При спорудженні дитинця (перше плато) «сівера» використала городище юхнівської доби з ескарпованими краями. Подекуди зберігся вал, а також глибокий рів з боку головного посаду (друге плато). Решта території, скоріше за все, була оточена частоколом. До головного посаду з напільної сторони прилягають ще два пагорби (третє та четверте плато), крайне з яких виконувало функцію форпосту. Воно поєднувалось з корінною терасою вузьким, до 3-х метрів шириною пандусом. Це був єдиний прохід, через який можна було потрапити в місто з поля. Інший в'їзд розташовувався з боку Десни та вів у місто по краю дитинця.

З основного посаду (п'яте плато), також на урвистий берег Десни, прямувала вузька тропа. На цьому окремому останці, котрий, як і дитинець, виступав у заплаву Десни, розташовувався курганний некрополь, рештки якого і було досліджено у вигляді напівосипаних курганів. Як можна встановити, це був не просто могильник — тут знаходилося і святилище, про що свідчать розкопані рештки ритуальних ям та спалень. Нажаль, більша частина гори зруйнована Десною.

Хронологія цього родоплемінного центру в своїй основі має три головні етапи. Перший, власне сіверянський, починається приблизно в другій половині VIII ст. В цей час та на початку IX ст. ми зустрічаємо виключно ліпний посуд характерного роменського типу.

Досить рано, в IX ст., у сіверян з'являється гончарне коло. Про це свідчать житлові будівлі, в печах яких знайдено одночасно ліпний та ранньокруговий посуд.

У другій половині IX — на початку X ст. гончарне ремесло відокремлюється від іншого господарства. Кілька гончарних горнів досліджено на схилі головного посаду, що виходив у рів дитинця.

Наступний етап, розквіт міста, доводиться на X — середину XI ст. У цей час вся територія поселення забудована. Але вже у кінці XI — на початку XII ст. спостерігається його загальний занепад, після чого життя в ньому триває лише на дитинці і незначній прилеглий смузі основного посаду. Ці події, скоріше за все, пов'язані

із загальнодержавними політичними кінця XI ст., а саме — Любецьким з'їздом 1097 р. Як відомо, згідно з ним Новгород-Сіверський «де юре» і «де факто» стає стольним містом та столицею Сіверщини.

Враховуючи ці обставини, сам за себе напрошується висновок, що до цього, головним і найстарішим містом регіону був саме Радичів. Цьому сприяло і його більш вигідне географічне положення. Про це свідчить і площа міста в сіверянські часи, котра була набагато більша, ніж у Новгороді-Сіверському.

Цікавими є і етнографічні спостереження, згідно з якими ще в другій половині XX ст. населення Радичіва називало Новгород-Сіверський — «Новим городком», обов'язково підкреслюючи слово «новий».

Еволюція самого Новгород-Сіверського має також кілька стадій розвитку. Він, як і Радичів, бере свій початок від родоплемінного центру сіверян. Але на кінець X ст., коли експансія Києва має далеко сягаючі плани, значення цього населеного пункту, що розташовувався практично на кордоні, було набагато більшим, ніж Радичіва. Окрім цього, не останню роль тут відіграла і відома політика центральної влади, «змістити акценти». Тобто зробити ставку не на головну родоплемінну верхівку, а на другорядну, наділяючи її верховними повноваженнями.

Проте, якщо Новгород-Сіверський з родоплемінного центру перетворюється лише на фортецю, Радичів певний час залишається головним містом Сіверщини. Подальший розвиток цих двох центрів виявився не на користь останнього. Новгород-Сіверський вже в XI ст. являв собою досить потужну фортецю, котра складалась з дитинця, який займав високий мис правого берега р. Десни і мав площу 2 га, а також околиного міста (рис. 2).

Судячи з подій 1078—1079 рр. («Повчання Володимира Мономаха»), що містяться в Лаврентіївському літописі під 1096 р., власно коли вперше і згадується Новгород-Сіверський, його околиний град в цей час вже повністю оформлюється та має площу близько 30 га.

У 60-ті роки XX ст. укріплення околиного міста досліджувались І.І. Єдомахою. Вони склалися з рову та валу. Рів мав глибину 4,5—5,0 м та ширину 11 м у верхній частині. У XII ст. площа міста неуклінно зростає і за межами околиного граду з'являється відкритий посад, включаючи Заруччя та частину Покрівщини, що охоплювали територію понад 30 га. У півніжжі Замку і околиного міста, уздовж Ручая, котрий впадав у Десну, знаходився поділ. Новгород-Сіверський неодноразово згадується у писемних джерелах, головним чином у зв'язку з військовими подіями. Завдяки ним відомо, що з міста виводили кілька воріт, зокрема Чернігівські, Курські та Острожні. Ми знаходимо їх на сторінках літопису під 1146 р. Загалом

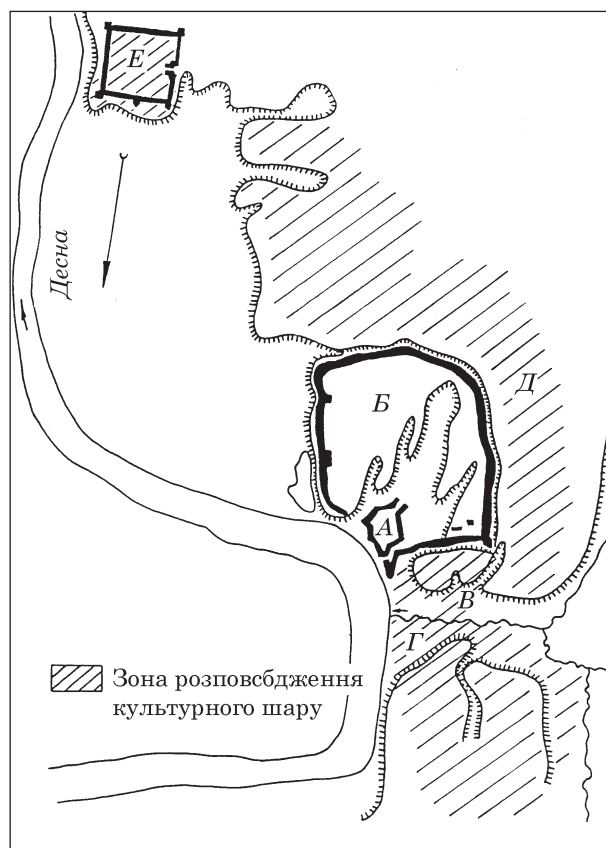

Рис. 2. Літописний Новгород-Сіверський: А — дитинець; В — укріплений посад; В—Г — поділ; Д — відкритий посад; Е — Спасо-Преображенський монастир

Новгород-Сіверський непогано досліджений археологічно. Серед вчених, які звертали свої наукові погляди до нього — Д.Я. Самоквасов, І.І. Єдомаха, А.В. Куза, О.П. Моця, В.П. Коваленко та інші.

Окрім Радичева та Новгорода-Сіверського в Середньому Подесенні існувала ціла група й інших сіверянських центрів, котрі також перетворюються у давньоруські міста і згадуються в літописах. Серед них Путивль, Вщиж, Стародуб, Трубецьк, Дебрянськ, Сосниця. Але всі вони були значно меншими і відігравали другорядну роль у соціально-економічному та політичному житті як власне сіверян, так і давньоруської держави.

Надзвичайно цікавою є західна гілка сіверян, котра утворила кілька потужних родоплемінних центрів у західній частині сіверянської землі. Характерно, що всі вони розташовані поза межами етнічної сіверянської території, якою в цьому напрямку була р. Снов (права притока р. Десни). Одним з найбільших центрів являвся Сновськ, який виник безпосередньо на високому корінному правому березі р. Снов (нині селище Седнів Чернігівського району Чернігівської області). Комплекс пам'яток складається з двох городищ, кількох селищ, курганних груп, а також ґрунтових не-

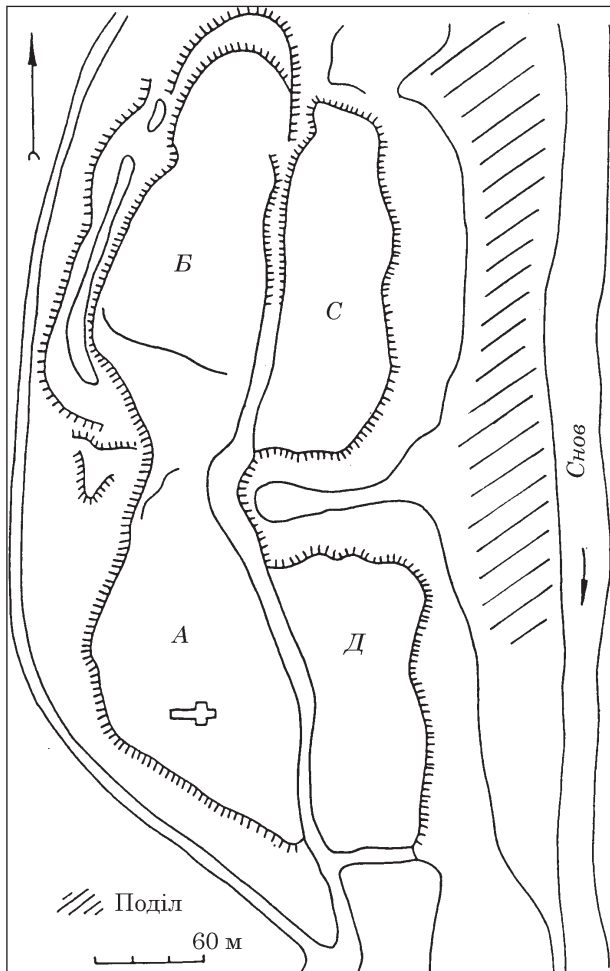

Рис. 3. Літописний Сновськ: А — дитинець; Б, С, Д — посади

крополів (рис. 3). Сновськ безперечно можна вважати одним з найбільших міських центрів всієї сіверянської землі. Яскраво виражені ознаки роменської культури виявлені не тільки в ур. Орішня та Коронний Замок, де розташовувались городища з посадами, але й на природних пагорбах, що оточують ур. Коронний Замок із заходу і північного заходу.

У давньоруські часи площа міста зростає і сягає понад 30 га. У підніжжя ур. Коронний Замок остаточно оформлюється поділ, райони котрого і сьогодні мають характерні назви — Корозамка, Кожевники, Пекурі. Широкомасштабні розкопки останніх років підтвердили плавне переростання роменської культури в загальноруську. Житлова забудова в південно-східній частині посаду вже в X ст. має порядовувальну планіграфію. Цікаво, що серед знайдено суто місцевого давньоруського походження, котрі безумовно переважають у загальній масі артефактів, зустрічаються й імпорتنі, зокрема фіно-угорського кола (гребінь з високою напівкруглою спинкою, декорованою геометричним орнаментом).

Численні дружинні поховання малюють Сновськ як значний дружинний центр. Він

перший приймав на себе удар ворога, захищаючи підступи до Чернігова з півночі. Не випадково саме біля Сновська 1068 р. Святослав Ярославич приймає бій з переважаючими в кілька разів силами половців і отримує блискучу перемогу: «... и видевъ Святославъ множество ихъ, и рече дружине своей: « потягнемо, уже намъ нельзе камо ся дети», и удариша в коне; и одоле Святославъ в трехъ тысящах, а Половец 12 тысящ, и тако изби я, и друзии потопиша в Сньви, а князя ихъ руками яша, в 1 день ноября, и възвратися с победою в градъ свой Черниговъ» (ПВЛ с. 272).

Іншим значним осередком сіверян, що являв собою крайню західну точку, був Любеч. Цей сіверянський центр контролював значну ділянку головної водної артерії Східної Європи, одночасно маючи можливість виходу на міжнародні ринки, як у північно-західному, так і південно-східному напрямках. Вперше Любеч згадується в літописі під 882 р. у зв'язку зі взяттям його Олегом (ПСРЛ т. II, стб. 16). Потім він неодноразово фігурує на сторінках писемних джерел. Деякі події, які бачили його стіни, стали доленосними для Київської держави.

Комплекс археологічних пам'яток Любеча розташований на пагорбах лівого корінного берега Дніпра, які простяглися з південного заходу на північний схід (рис. 4). У центрі цієї череди у гирлі р. Гончарівки розташовувався дитинець стародавнього міста — Замок (100 × 30 м). На її правому березі, на північний схід від нього, височить городище «Лисиця», яке, напевно, виконувало роль форпосту на підступах до міста. На південь і захід від Замку знаходився околий град, котрий був оточений валом (висотою до 12 м) та глибоким ровом. Центральний в'їзд до нього розташований з південно-західної сторони. До Замку по глибокій западині прямувала дорога, що розділяла окольне місто

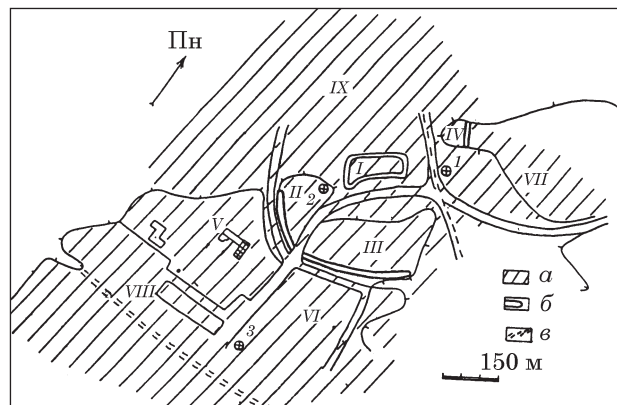

Рис. 4. Літописний Любеч: I — замок; II — перший укріплений посад; III — другий укріплений посад; IV — городище «Лисиця»; V—VIII — посади; IX — поділ; 1 — Троїцька церква; 2 — Миколаївська церква; 3 — Спасо-преображенська церква; а — зона розповсюдження давньоруського культурного шару; б — залишки валів; в — додаткова посадська лінія укріплення

на дві частини — прибережну і внутрішню. За валами розташовувався великий посад, який також мав свою лінію оборони у вигляді валу та рову. Західніше знаходились Воскресенський монастир, печера Антонія і урочище Кораблице. На південний схід від другої частини окольного граду є урочище Гончарі, пов'язане з наявністю тут гончарної глини. У підніжжі Замку та посадів розкинувся поділ.

Таку розвинуту структуру Любеч мав вже в XI—XII ст. Проте на ранніх стадіях свого розвитку, в роменські часи, його топографія була дещо простішою. Сіверянське поселення, хоча і значних розмірів, займало Замок, а також плато прибережної частини окольного міста і посаду (територія сучасного стадіону) у напрямку з північного сходу на південний захід. Б.О. Рибаківим роменський посуд виявлений і в урочищі Пристанище. Судячи з усього, тут мешкало одне з найпотужніших сіверянських племен.

Серед досліджених у 1989—90 рр. комплексів виділяються роменські землянки IX ст., в печах котрих, як і в Радичеві, знайдено поруч ліпний і ранньогончарний посуд. За своїми технологічними ознаками, зокрема формувальною масою, вони аналогічні. Очевидно процес удосконалення виробництва відбувався в усіх регіонах Сіверянської землі одночасно.

Як показали розкопки Б.О. Рибаківа, перші укріплення в Любечі з'являються ще в сіверянські часи. Потім вони перебудовуються, створюються значно потужніші. Як на дитинці, так і на посадах оборонні споруди були комплексними і включали в себе вали, дерев'яні стіни та башти, а де це було необхідно ще й рів.

882 р. це ще сіверянський період, коли Любеч було взято Олегом: «... Оттуда поиде внизъ, и пришедь взя Любечъ, и посади мужъ свой» (ПВЛ с. 32—34).

Отже, без сумніву, Любеч — перший сіверянський родоплемінний центр, що опинився у складі Київської держави, яка тільки народжувалась.

Найбільшим племінним об'єднанням у західній частині сіверянського ореолу був Чернігів (рис. 5). Скоріше за все, він опиняється у сфері державних інтересів Києва одразу після Любеча. Не випадково, вже в 907 р. Чернігів посідає друге місце після Києва на п'єдесталі молодій держави: «...и потом даяти уклады на Русские городы: первое на Киевъ, таже и на Черниговъ... по темь бо городомъ седяху князья подь Ологомъ суще...» (ПВЛ с. 44).

Вже більше ніж 150 років місто знаходиться в полі зору дослідників. Першим, хто звернув увагу на археологічні старожитності Чернігова, був Д.Я. Самоквасов. У 20-ті роки минулого століття дослідження Спаського собору здійснює М.О. Макаренко. У післявоєнні роки експедиція під керівництвом Б.О. Рибаківа дослідила рештки Благовіщенської церкви

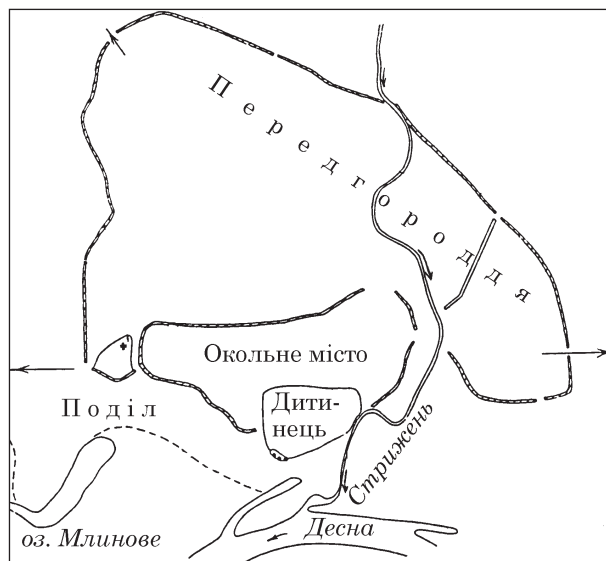

Рис. 5. План Чернігова за Б.О. Рибаківим

та провела розкопки в різних частинах міста. У 50-ті роки того ж століття В.А. Богусевич дослідив одну з ділянок окольного міста неподалік від Катерининської церкви XVIII ст. Протягом 50—60-х років дослідженнями були охоплені чернігівські монументальні пам'ятки архітектури — Спаський, Успенський, Борисоглібський собори та П'ятницька церква, котрі проводив М.В. Холостенко. Починаючи з кінця XX ст. і до нашого часу в місті систематично здійснюються широкомасштабні археологічні дослідження. Можна вважати, що Чернігів являється одним з найдослідженіших міст Київської Русі. На сьогоднішній день у різних його частинах загалом археологічно відкрито понад 50 тис. м².

Враховуючи той факт, що роменський посуд знайдено в різних частинах стародавнього Чернігова, уявляється, що тут мешкало досить численне плем'я. Воно займало правий берег Стрижня, як у напрямку південний схід — північний захід, так і в напрямку північний схід — південний захід. Основу складало поселення, яке знаходилось у північно-східній частині дитинця. Роменський посуд знайдено також на Єлецькій горі. Сіверянські духовні святині займали високі пагорби, що простирались від дитинця до Болдиної гори. Центральне святилище розташовувалось в районі, де потім було побудовано Спаський собор. Інше — на Єлецькій горі. Неподалік від Болдиної гори існувало капище Перуна. В епоху нової ідеології на цих місцях побудували православні храми.

У другій половині IX — на початку X ст. в Чернігові спостерігається значна концентрація населення. Це дає можливість побудувати нові укріплення. Спочатку потужні оборонні споруди виникають на дитинці, а невдовзі і на території окольного міста, що згадується в літописі під 1078 р. Площа останнього становить близько 40 га.

Оборонна система Чернігова складалася з валів та глибоких ровів. Особливої уваги заслуговують дерев'яні конструкції. То були стіни, в основі яких лежали кліті-городні, котрі заповнювали землею. В стінах системно чергувались башти, які частково висувалися уперед по відношенню до стін. Такий інженерний розрахунок дозволяв вести обстріл не тільки «в лобову», але й по флангах.

У кінці IX — на початку X ст. в Чернігові починає заселятись поділ. Спочатку це було невелике поселення у підніжжі дитинця з півдня. Поступово поділ розростається і займає майже всю територію Лісковичі. Згадку про нього ми знаходимо в літописі під 1112 р.: «...погоре доли въ Києве и в Чернигове, и в Смоленске, и Новгородѣ» (ПСРЛ т. IX—XI, с. 143).

Більш значним за розмірами було «Передгороддѣ», що згадується в літописі під 1152 р., коли Юрій Долгорукий штурмував місто: «...половецъ ехаша к городу битъся и отъемше острог зажгоша передгородье все...» (ПСРЛ Т. I, стб. 338). Тут жebraцькі квартали співіснували з великими феодалними господарствами. Але в передгородді жила найбільша кількість ремісників. Саме в межах цього району можна було зустрінути навіть цілі ремісничі квартали. В місті працювали майстри, котрі створювали найрізноманітнішу продукцію, яка репрезентує всі сторони матеріальної культури великого середньовічного міста.

У 60—70-х рр. XI ст. при Святославі Ярославичі в місті з'являються монастирі — печерний Богородицький (пізніше Троїцько-Іллінський) та Єлецький.

Розвиток чернігівської монументальної архітектури спостерігається протягом усього домонгольського періоду, починаючи з першої половини XI ст. У кінці XI — на початку XII ст. при Давиді Святославичі в Чернігові формується своя архітектурна школа, котра поєднувала кращі загальноруські архітектурні риси та місцеві традиції. Достовірно відомо 12 пам'яток архітектури, що прикрашали місто. Але насправді їх було набагато більше. В основі планувальної структури міста була вулично-квартальна система. Головні вулиці, що виходили з дитинця проходили через все місто і поєднувались із магістральними шляхами, котрі прямували до Києва, Любеча, Новгорода-Сіверського. Їх перетинали другорядні вулиці та провулки, в межах яких виникали садиби.

Житлова забудова Чернігова спирається на більш давні місцеві традиції. Протягом всього домонгольського часу тут переважає земляночний та напівземляночний тип житла. Звичайно існували й наземні будинки, особливо в XII — першій половині XIII ст. Але найбільш розповсюдженим був тип споруд, котрі мали глибокий підліт і стовпову конструкцію. До того ж стіни робились, як у техніці горизонтальної, так і, головним чином, вертикальної закладки.

Серед господарських будівель виділяються стаціонарні дерев'яні споруди, а також легкі каркасно-плетені конструкції. Причому останні переважають.

Дослідження чернігівських некрополів дозволяє не тільки простежити еволюцію поховального обряду одного з найбільших східнослов'янських міст Київської Русі, але й розглянути цілу низку питань, що давно цікавлять істориків. Це етнокультурний, соціальний склад населення великого міста, статеві-вікова характеристика померлих, етнодемографічна ситуація тощо.

Некрополі існували майже в усіх районах міста. Найбільш стародавня курганна група знаходиться неподалік від Спаського собору, на території дитинця. Більш численний курганний некрополь міститься на території Болдиної гори, де і сьогодні нараховується понад 200 насипів, серед яких найбільшими є Безіменний та Гульбище.

Третя велика курганна група на чолі з Чорною Могилою, починається від Єлецького монастиря та перетинає все місто за стінами окольного граду у північному напрямку, аж до самого Стрижня. Тут поховання простежуються і на лівому березі р. Стрижень — Стриженська курганна група і так зване «Старе кладовище в берізках».

Інша череда курганів простежується у північно-західному та західному напрямках, можливо вздовж дороги, що вела в Любеч.

На лівому березі р. Стрижень, в урочищі Ялівщина, розташована ще одна курганна група.

Останній курганний масив ще в XIX ст. простежувався на південно-західній околиці міста — «Олегово поле».

Як вже добре відомо, головний ґрунтовий некрополь Чернігова займав південно-західну частину міста. Але окрім нього, майже в усіх частинах стародавнього міста, і навіть на лівому березі р. Стрижень, виявлені ґрунтові поховання. Це рештки приходських кладовищ, котрі постійно відсувались все далі і далі від центру, коли житлові квартали «накривали» їх.

Нарешті ще одна категорія поховань — прицерковні цвинтарі. Одне з таких кладовищ досліджено В.П. Коваленком в середині 80-х років на території дитинця. Відомі вони і в інших районах міста.

Наявність у християнський період курганів та ґрунтових поховань зі змішаною обрядовістю говорить про те, що чернігівські сіверяни не одразу прийняли нову віру. На відміну від правлячої верхівки, основна маса населення ще довгий час поклонялася богам своїх предків. Це не дивно, оскільки змінити свідомість людини одним актом, або наказом неможливо.

У політичному житті чернігівські князі завжди займали найактивнішу позицію. Можна

сказати, що не було такого князівства або князя, з яким би вони не ворогували, або навпаки не товаришували. Тому і місто, і князівство майже постійно знаходились у стані військового положення. Від міжусобних чвар Чернігів неодноразово страждав — горіли монастирі, цілі міські райони — передгороддя, окольне місто, поділ. Найважливішим політичним пріоритетом був Київ. І неодноразово чернігівські князі обіймали головний стіл країни.

Підсумовуючи все вищесказане, спробуємо уявити собі Східну Європу останньої чверті I тисячоліття нової ери. Приблизно в середині VIII ст. спостерігається виділення із загальнослов'янської спільності окремих східнослов'янських масивів, що було обумовлено певними регіональними особливостями. Саме в цей час відбувається формування літописних племен. Теж саме стосується і сіверян. Обравши Середнє Подесення, носії роменської культури створили тут свою індивідуальну матеріальну і духовну культуру. Являючись частиною усього східнослов'янського світу, в їх житті органічно поєднувались загальнослов'янські риси, з одного боку, і самобутні, з іншого.

В IX ст. у сіверян виникають міські центри, котрі лягли в основу літописних міст Чернігово-Сіверщини. Наприкінці IX ст. сіверянське угруповання було втягнуто в систему державних відносин. Це прискорило процес консолідації їх племен. Очевидно, що першою до Київської держави увійшла західна частина сіверян на чолі з такими родоплемінними центрами як Любеч, Чернігів та Сновськ, котрі опинились за межами своєї етнічної території. Проте невдовзі і решта сіверянського конгломерату була підкорена центральною владою. Надзвичайно цікавим є те, що на відміну від інших племен, на сіверян Олег накладає помірну данину. Літопис так розповідає про це під 884 р.: «Іде Олегъ на Северы, и победи Северы, и възложи на нихъ дань легьку...» (ПВЛ с. 34). Можливо це було обумовлено саме тим, що частина сіверян вже входила до складу Київської держави. Можливо якимись іншими обставинами. Так чи інакше, після цього Чернігів на початку X ст. стає власне другим після Києва містом новоутвореної держави.

Однак, сепаратистські амбіції сіверянської знаті, як виявляється, завжди були живі. Врешті решт вони взяли верх і саме сіверяни ста-

ли тими «розкольниками» з яких почалась роздробленість на Русі. У протистоянні Ярослава Мудрого і Тмутороканського Мстислава Володимировича за Київ, чернігівська верхівка свідомо підтримала і прийняла зовсім чужого для Чернігова князя. У 1024 р. в битві при Листвені сіверяни беруть активну участь. Незважаючи на те, що Мстислав перемагає і може зайняти Київський престол та без перешкод володіти і Київською, і Чернігівською землею одночасно, що потім і зробив Ярослав, переможець натомість залишає Київ Ярославу. Але висуває умову, згідно з якою Дніпровське Лівобережжя на чолі з Черніговом відокремлюються від Києва. Йшлося перш за все про Чернігово-Сіверщину. Очевидно такими були попередні умови місцевої знаті.

Так починається перший розподіл Київської Русі, так закінчується півторасторічне протистояння сіверян і центральної державної влади.

Повість врем'яних літ (ПВЛ). — К., 1990.
ПСРЛ. — Т. II. — М., 1962.
ПСРЛ. — Т. IX—XI.

А. Л. Казаков

ЛЕТОПИСНЫЕ «СИВЕРА» И ЛЕТОПИСНЫЕ ГОРОДА ЧЕРНИГОВО-СЕВЕРЩИНЫ

В IX в. на заселённой северянами территории Среднего Подесенья возникают племенные центры, имевшие характерную городскую структуру. В статье характеризуются наиболее крупные из них — Радичев, Любеч, Новгород-Северский, Седнев и Чернигов.

A. L. Kazakov

ANNALISTIC «SIVERA» AND ANNALISTIC TOWNS OF CHERNIHOVO-SIVERSCHYNA

The tribal centers which had a characteristic urban structure appeared in IX cen. on the territory of Middle Podessennya inhabited by siveriany. The largest of them — Radichev, Lyubich, Novgorod-Siverskiy, Sedniv and Chernihiv are characterized in the article.